

İSTANBUL'DAN TEBRİZ'E: OSMANLI İMPARATORLUĞU VE İRAN'DA MODERNİTE VE MEŞRUTİYET*

FROM ISTANBUL TO TABRIZ: MODERNITY AND CONSTITUTIONALISM IN THE OTTOMAN
EMPIRE AND IRAN

FARİBA ZERİNEBAF**
Farsçadan Tercüme: U M U T BAŞAR***

Giriş

Çoğu araştırmacı, İran'da 1906-1911 yılları arasında vuku bulan Meşrutiyet İnkılabı'na, modern İran tarihinde şahların istibdadına karşı (Kacar ve Pehlevi) yaklaşık 100 yıl süren direniş ve muhalefete kaynaklık ettiği için önem atfetmektedir. İran Meşrutiyeti tarih yazıcılığı zengindir. Son yıllarda gazete, hatırat, siyasi risaleler, meclis kayıtları ve konsolosluk raporları gibi birincil kaynaklar yayımlanmıştır ki bu da meşrutiyet yıllarına ilişkin malzemenin artmasını sağlamıştır. İngiltere, Fransa ve Türkiye'deki arşivlerde yer alan konsolosluk raporlarına ulaşma imkânı, dikkatleri Meşrutiyet İnkılabı'nın uluslararası boyutlarına çekmiştir. Diğer taraftan 1876 ve 1907 yıllarındaki meşrutiyetçi hareketlere ilişkin dikkate değer birkaç çalışma dışında Türkiyeli araştırmacıların konuya eğilmediği görülmektedir. Her ne kadar İran ve Türkiye'de birbiriyle örtüşmeyen tarih yazıcılığı olsa da söz konusu bu iki ülkedeki meşrutiyet hareketlerine ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar son zamanlarda yapılmaya başlanmıştır.

Birkaç istisna dışında çoğu tarih araştırmacısı, Türkiye ve İran'da modernite düşüncesinin gelişiminde Batı düşüncesinin rolünü yerel ve bölgesel etkileri göz ardı ederek vurgulamıştır. Ayrıca Batı menşeli fikirlerin kabulü ve bunun sonucunda modernleşme söyleminin farklı sosyolojik gruplardaki tesiri üzerinde daha az durulmuştur. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da reformlarla bu iki ülkedeki meşrutiyet hareketi arasındaki bağı; Türkiye'deki arşiv belgeleri, konsolosluk raporları, hatıratlar, İran'daki gazeteler ve İstanbul'da basılan kitaplar doğrultusunda tahlil etmektir. Geleceğe tesir eden meşrutiyet yılları ele alınırken İran ve Türkiye'deki reform

* Çeviriye esas alınan metin: Ez İstanbul ta Tebriz Modernite ve Meşrutiyet der İmparatori-yi Osmani ve İran. Mecelle-yi Gurub, Sal 2, Şomare 6, Tabestan 1396, 16-27.

** Kaliforniya Riverside Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

*** Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

hareketlerinde, bir taraftan Fransa ve Belçika'ya yönelim ve Batı eksenli liberal meşrutiyet diğer taraftan ise ulema ve geleneksel toplumun meşrutiyet algısı üzerinde durulacaktır.

1. İran ve Osmanlı'da Meşrutiyet

İran'da esnaf ve Şii ulema arasındaki dayanışma şehirdeki kitlesel hareketlerin oluşumunda önemli bir etkidir. Muhafazakâr eğilimdeki İran Meşrutiyeti, birbirine yakın olan ve geleneksel orta tabakayı temsil eden bu iki sınıfının etkin iş birliğinin bir sonucudur. 1906 Devrimi'nin başarısında zanaatkârlar ve işinin ehli olan esnaftan oluşan şehirlî kitle büyük rol oynamıştır. İranlıların meşrutiyet yanlısı bu yönü 1979 Devrimi'ne dahi alt yapı hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise burjuva addedilebilecek tacirler genellikle gayrimüslimdi ve ayrılıkçı ideolojilerin tesirinde olmuştur. Ulema tamamen devlete bağlı ve orta kesimden ayrılmış durumdaydı. Tanzimat Dönemi'ndeki ıslahatlar, geleneksel ulemanın devlet nezdindeki konumunu zayıflatmış, gayrimüslimler arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin önünü almaya çalışmıştır.

Mümkün olan en üst seviyede yenileşme temayülü gösteren Osmanlı Devleti'ndeki yenilikçilik hareketleri 18. yüzyıla değin uzanmaktadır. Batılı devletlerin baskısı ve İmparatorluğu parçalanmadan kurtarmak için yönetici elitler ve ıslahatçılardan oluşan yeni sosyal sınıf, Panosmanizm söylemini oluşturmuştur. Bu yeni söylem, vatandaşlık hukukunu din ve mezhebin üzerinde tutan yeni bir devlet anlayışını ortaya koymaktadır. Ancak azınlıkların giriştiği bağımsızlık savaşları ile Balkan ve Kafkaslarda cereyan eden Rus-Osmanlı çatışmaları, milyonlarca Müslümanın Osmanlı topraklarına doğru yola çıkmasıyla sonuçlanmış ve dolayısıyla Müslüman ve Türk topluluklarda fikir düzeyinde bir millî his ortaya çıkmıştır. Kafkaslardan gelen göçmenlerin büyük bölümünü Şiiiler ile Sünnilerin karışık olduğu Kırım ve Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. Bu toplulukların milliyetçilik söyleminin oluşturmada önemli rolü olmuştur.

Osmanlı ve İran'daki reformist ve aydınların karşılıklı etkileşimi birkaç aşamada sonuç vermiştir. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi (1839-1878) başlamış ve 1876 yılında Sultan II. Abdülhamit tarafından ilk anayasa ilan edilmiştir. İkinci dönem ise 19. yüzyılın sonlarında başlamış çok geçmeden İran Meşrutiyet İnkılabı (1906-1911) ve Jön Türklerin 1908 yılında meydana getirdiği 2. Meşrutiyet ile sonuçlanmıştır. Her iki ülkede de birinci ıslahat dönemi yenileşme projeleriyle başlamıştır. 18.

yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başını kapsayan söz konusu projeler, ağırlıklı olarak yenilikçi devlet adamlarının Rusya ve Batılıların askerî genişlemesine cevap niteliğindedir. Yüksek askerî okullar, modern eğitim kurumları, modern bürokrasi, gazeteler ve matbuat ilk dönem yenileşme hareketlerinin kazanımlarındandır. Modern okullarda eğitim alanlar ikinci dönem reformistler, millî uyanış ve meşrutiyetçi hareketin liderliğini üstlenmiştir. Gazete ve matbuat, aydınlar ile gelişmekte olan orta sınıf arasında bir köprü vazifesi görmüştür. İstanbul, Kahire, Kalküta ve Tiflis'te Farsça gazeteler yayımlanmıştır. Gazete sahipleri, sonraları sansürden kaçınmak ve devlet politikalarını daha rahat eleştirebilmek için Avrupa şehirlerindeki nispeten geniş özgürlüklerden yararlanmışlardır. Gerek muhtelif şehirlerdeki inkılapçı aydınlar arasında gerekse de İran ve Osmanlı arasında iletişimi sağlaması bakımından telgrafının kullanımı oldukça önem arz etmiştir. İran ve Osmanlı'nın aydın ve devlet adamları, Avrupa'daki eğitim ve ikametleri esnasında 19. yüzyılın son yarısında itibaren kurulan Mason localarına üye olmaları sebebiyle Batı felsefesinin tesiri altında kalmıştır. Söz konusu aydın ve devlet adamları Batı felsefesinin yanında İslami modernizm ve sosyalizmin gibi bazı yerel düşünce akımlarının etkisinden de uzak değildi. Bu dönemde Tebriz, İstanbul ve Güney Kafkasya arasındaki diplomatik, ticari ve kültürel ilişkiler yapıcı bir rol üstleniyordu.

İki dönem Meşrutiyet meclisinde Tebriz ve Azerbaycan milletvekili olarak görev yapan meşrutiyet yanlısı Seyit Hasan Takizade (1878-1970) yukarıda zikredilen ilişkiyi hatıratında şu şekilde anlatmaktadır: “Batı'daki siyasi kazanımlara ulaşma isteği ilk olarak Tebriz'de ortaya çıktı. Abbas Mirza ve onun ileri görüşlü veziri Mirza Ebu'l Kâsım Ferâhânî (Kâim Makam Ferâhânî)'nin Tebriz'deki varlığı bu şehrin sosyal ve siyasal açıdan gelişiminin ivme kazanmasında önemli bir etkendi ve Tebriz İran'ın dış dünyayla bağlantısının merkezi hâline gelmişti. İran'a gelen elçiler çoğunlukla Tebriz'e uğrar ve İran'ın yurt dışına gönderdiği devlet memurları istisnai durumlar dışında Tebriz üzerinden seyahat ederdi. Modernizm iki yol üzerinden Azerbaycan'a giriyordu. İstanbul Türkçesi bilmek evvela İstanbul ve Osmanlı toprakları akabinde Güney Kafkasya başta olmak üzere Rusya üzerinden Kırım'a kadar geniş bir coğrafyayla fikri bağlar kurmayı sağlıyordu. İstanbul'da “*Ahter*” gazetesinin kurucusu ve imtiyaz sahibi olan Ağa Muhammed Tahir Tebrizliydi. Söz konusu gazete bir süreliğine İran'ın tek modern gazetesi olarak telakki ediliyordu. Gazetenin yazı işleri müdürlüğünü Hacı Mirza Mehdi ve Mirza Mehdi Tebrizî yürütüyordu. Mirza Mehdi sonraları Mısır'a giderek 1892 yılında Kahire'de “*Hikmet*” gazetesini kurdu.

Söz konusu gazetede etkili makaleler yayımlayarak İran Meşrutiyeti'nin başarılarına kadar yayın hayatını sürdürdü.”

Seyit Hasan Takizâde ise ulema geleneğine sahip bir ailenin çocuğu olarak Tebriz'de doğmuştur. Modern ilimleri ve İngilizceyi Amerikan misyonerlerine ait bir okulda öğrenmiş ve İstanbul, Kafkasya ve Avrupa'da basılan kitaplarla gazeteleri büyük bir ilgiyle takip etmiştir. 1903 yılında Tebriz'de Muhammet Ali Han-ı Terbiyet ile ülkenin ilk seküler kitapçısı olan “Terbiyet”i kurmuştur. Ayrıca Takizâde ve Terbiyet, Tebriz'de “*Gence-yi Fünûn*” isimli dergiyi çıkarmanın yanı sıra 12 inkılapçı gençle birlikte meşrutiyetçi bir teşkilat olan “Merkez-i Gaybi”yi de tesis etmiştir. Söz konusu 12 gencin arasında ticari faaliyetler için Bakü'ye gidip gelen Mösyö Ali lakaplı Ali Kerbalayı'nın dışında iki deri taciri ve bir dil bilimci de yer almaktadır. Bu teşkilatın mensupları, Batı'nın bilimde sağladığı gelişime önem atfetmekte ve Fransız politik felsefesi ile Jön Türk hareketine yakın durmaktaydı. İstanbul'u Avrupa'nın kapısı olarak gören Takizâde, Tiflis üzerinden İstanbul'a gitmiş, Tiflis'teyken “*Molla Nasreddin*” isimli mizah dergisinin kurucusu Mirza Celil Muhammed Kulizâde-i Tebrizi'yle görüşmüştür. Takizâde, Kulizâde-i Tebrizi'yi Müslüman Rusya'nın Moliere ve Tolstoy'u olarak addediyordu. Altı ay kadar İstanbul Valide Han'da İranlılar Kervansarayı yanındaki İranlılar mahallesinde kalan Takizâde, zamanının çoğunu Beyoğlu'ndaki kitapçılarda, Namık Kemal gibi yazarların yasaklı kitaplarını okumakla geçirmiştir. Ayrıca İstanbul'da neşredilen İran'a muhalif gazete ve süreli yayınları da takip etmiş, yazarlarla iletişime geçmiştir. *Ahter* gazetesinin yazı işleri müdürlerinden ve İstanbul'da yayımlandıktan sonra İran'da yasaklanan “*İbrahim Bey'in Seyahatnamesi*” başlıklı kitabın yazarı olan Zeynelâbidîn-i Merağayî'yle iletişim kurmuştur. Takizâde, 1906 yılında Dağıstan'a gitmiş ve 1890-1893 yıllarında İstanbul'da yayımlanan “*Kıtab-ı Ahmet*”in yazarı Abdurrahim Talibov Tebrizî ile görüşmüştür. İran toplumunun büyük bir kısmının siyasi uyanışında oldukça payı olan bu iki kitap, farazi diyaloglar şeklinde kaleme alınmıştır. İçerisinde İran'da ekonomi ve kültür sahasında geri kalmışlık, eğitim ve ekonomide reform gerekliliği, şah ve bakanlarının yetkisinin kısıtlanması, İran'da istiklalın devamı için meşrutiyetle idare edilen bir devlet sisteminin kurulması gibi konular yer almaktadır. Takizâde, yolculukları esnasında Bakü, Tiflis, İstanbul, Paris ve Londra'daki İranlıların himayesiyle karşılaşmıştır. İran, Kafkasya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında net sınırların olmaması, çoğunluğu Azerbaycan Türkü olan İranlı tacirlere Kafkasya yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'na gidip büyük şehir ve köylerde yaşama imkânını sağlıyordu. Hem Farsça ve hem de Azerbaycan Türkçesi

(ve bazen de Rusça) bilen bu tacirlerin çok dilli oluşu bunu mümkün kılıyordu. Sünni Osmanlılar ve Şii İranlılar arasındaki mezhep çatışmalarının son bulması, kızgınlıkların azalmasında etkiliydi. Gerçi sınır münakaşaları ve Osmanlı'nın sınırdaki aşiretlerle mücadelesi 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. 1823, 1841 ve 1876 yıllarında Osmanlı Devleti ile Erzurum, 1814 ve 1828 yılında Rusya ile Türkmençay Antlaşması ve 1841 yılında İran-İngiltere Antlaşması'nın imzalanması, İran pazarının kapılarını İngiliz ve Rus mallarına açmış, İngiliz ve Rus tacirlere ticaret özgürlüğü ve düşük gümrük tarifesi (tutarın yüzde dört ila beşi) imtiyazı verilmiştir. 1830'lu yıllarda Tebriz-Trabzon-İstanbul ticaret yolunun açılışıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa arasındaki ticaret hacmi birkaç misli artmıştır. Karadeniz'deki buharlı gemiler ve Avrupa denizciliği, Tebriz-İstanbul arasındaki mesafeyi Tiflis yoluna nispetle daha kısa ve hızlı kılmıştır. İstanbul ve Trabzon, Tebriz'den gelen malların gönderildiği limanlar hâline gelmiştir. İran ve Yunanistanlı tacirler; Manchester, İstanbul ve Tebriz arasındaki ticaretin büyük bir kısmını ele alarak tekstil ve şal ithal edip ipek, deri, halı, meyve kurusu vb. mallar ihraç etmişlerdir. Bu yoldaki sirkülasyon Erzurum ve Anadolu'dan geçen eski yola nazaran artış göstermiştir.

Tebriz; Kacar şehzadelerinin ikametgâhı olması, İran-Osmanlı ve Rusya arasında sınır teşkil etmesi ve coğrafi konumu gibi nedenlerle uluslararası bir yatırım ve ticaret merkeziydi. Kacar şehzadesi ve Azerbaycan valisi olan Abbas Mirza (ö. 1833), III. Selim (ö. 1807)'in "Nizam-ı Cedid" ordusunu örnek alarak altı bin askerden oluşan modern bir ordu oluşturmuştur. Osmanlı'dan ithal ettiği dökümlük demir ile bir top fabrikası ve bir alaybozan tüfek fabrikası da kurmuştur. Ayrıca Paris ve Londra'da İran'ın yurt dışındaki ilk temsilcilikleri sayılabilecek birer tercüme odası kurmuş ve Batılı danışmanlar istihdam etmiştir. 1816'da matbuat hayatının başlamasını sağlayan Abbas Mirza, bir grup İranlı öğrenciyi Batılı anlamda askerlik, mühendislik, dil ve tıp eğitimi almak üzere Avrupa'ya göndermiştir. Ticaret, modern reformlar, tacirler için çekim merkezi olması ve son olarak Avrupalı ve Rus diplomatların varlığı Tebriz'i, 300.000 nüfusla İran'ın 19. yüzyıldaki global kültüre sahip en büyük ve en modern şehrine dönüştürmüştür.

19. yüzyılın sonlarında petrolün keşfi ve Bakü'nün ekonomik açıdan gelişmesi İran'daki pek çok Azerbaycan Türkünü çalışmak üzere oraya çekmiştir. Tağıyev gibi petrol sanayinin önde gelen isimleri, şehrin yenilenmesi için yatırım yaparak Bakü'yü, Hazar Denizi'nin elması hâline getirmişlerdir. Rus ve Avrupa menşeli işletmeler petrol sanayisinde oldukça aktif olmuştur.

Rusya, Avrupa ve İran'dan Azerbaycan Türkü kökenli büyük topluluklar Bakü'ye yerleşmiştir. 1897'de Rusya'da bulunan Azerbaycan Türklerinin sayısı 73920'ye ulaşmıştır ki bunların 60405'i Kafkasya'da (23967 kişi Bakü'de ve 8142 kişi Tiflis'te) ikamet etmekteydi. Bu topluluğun büyük bir kısmı işçi olup kötü şartlarda yaşamaktaydı. İran Azerbaycan'ından bir tacir olan ve Güney Kafkasya ile İstanbul arasında ticari faaliyetler gösteren Zeynelâbîdîn-i Merağayı seyahatnamesinde, Bakü ve Tiflis'teki İranlı göçmen ve tacirlerin maruz kaldığı hayat şartlarından duyduğu üzüntüyü kaydetmiştir. Marksist düşüncelerin etkisi ve düşük sosyal statü Bakü'deki petrol grevlerine katılan İranlıların birçoğunu radikal muhalefete sürüklemiştir.

İranlı Azerbaycan Türkü göçmenler, İran'ın ilk Sosyal-Demokrat partisini 1904 yılında kurmuştur. Rusya'daki sosyal-demokrat hareket ve Marksizm'den etkilenen bu parti, Tebriz'deki "Gizli Merkez" ile irtibat hâlindeydi ve Meşrutiyet'in Kacarlar tarafından bastırıldığı ve Tebriz'in Rus ordusu tarafından 1908 yılında kuşatıldığı dönemde Settar Han gibi devrimcilere askerî yardımda bulunmuştur. Söz konusu parti kuruluşundan bir müddet sonra işçi haklarını savunmak için harekete geçmiş, işçilere greve gitme ve günde sekiz saatten fazla çalışmama gibi çağrılarda bulunmuştur. Bu parti aynı zamanda kadın haklarını savunma, tarım arazilerinin köylüler arasında taksimi, kademeli gelir vergisi, basın ve ifade özgürlüğü, gösteri hakları ve azınlıklar konusunda yoğun çalışmalar yürütmüştür. Böylelikle modernite ve Rusya ile Osmanlı menşeli siyasi partiler, İran'a girmiş oldu. Tebriz, Bakü ve İstanbul kültürel ve siyasal ilişkilerin odağı hâline geldi. İran'ın büyükelçilik ve konsolosluklarının Türkiye, Avrupa ve Rusya'nın liman şehirleri ve başkentlerinde açılmaya başlaması siyasi ilişkileri ve aydınlanmayı güçlendirmiştir. Bu konsolosluk ve elçiliklerde birçok tacir genellikle "Şehbender" veya mütercim olarak görev yapıyordu. Ancak asıl gayeleri tacirlerin söz konusu ülkedeki mevcut çıkarlarının korunmasını temin etmektir. Bu şahıslar, İstanbul gibi Avrupalı ve İranlı nüfusun kalabalık ve artmakta olduğu şehirlerde Osmanlı ve Avrupalı reformcu ve düşünürlerle temasa geçiyorlardı. Çoğunlukla Azerbaycan Türkü olan Müslüman İranlı tacirler kendilerini, Müslüman bir imparatorluğun başkentinde modern ve geleneksel hayatın yan yana varlığını sürdürdüğü çok uluslu toplumsal, ekonomik ve diplomatik bir sistemde kendilerini rahat hissediyorlardı.

İran'ın İstanbul'daki maslahatgüzarı (1919-1921) Han Melik Sasanî, 1889'da İstanbul'da 18.000 İranlının (yaklaşık 4000 aile) ve bunların %80'ini Azerbaycan Türklerinin oluşturduğunu belirtmektedir. Bunun dışında Anadolu'da toplamda 10.800 ailenin bulunduğunu Adana'da 1814, İzmir'de

155, Alpu’da 850, Erzurum’da 851 ve Van’da 448 ailenin 1889 yılında ikamet izni aldığını kaydetmektedir. Bunların çoğunluğunu tacirler ve Osmanlı İmparatorluğu tebaasından Sünni bir kadınla evlenen İranlılar oluşturmaktaydı. Bu topluluk, 1876 yılında Zeynelâbidîn-i Merağayî’nin sefernamesi ve *Ahter* gazetesi gibi pek çok Farsça eser neşretmiş, İstanbul Han Valde’de cami, okul, kervansaray, birkaç mağaza ve kahvehane ve hatta Üsküdar’da bir kabristan sahibi olmuşlardır. İranlı tacirler, İstanbul ve Avrupa arasındaki halı ticaretini ellerine almıştır. Trabzon-Tebriz yolu üzerinden yün ve pamuk mensucat ürünleriyle Batı menşeli lüks malları İran’a ithal eden tacirlerin çoğu büyük servet elde etmiştir. İstanbul’daki maddi durumu kötü olan İranlılar ise genellikle faytonculuk ve tütüncülükle uğraşanlar olmuştur. Süveyş Kanalı’nın açılması ve 19. yüzyılın sonlarında Avrupa ticaret yolunun Basra Körfezi’ne dönmesi, İstanbul’da mukim tacirlerin ticaret hacminde küçülmeye, iktisadi buhrana ve iflaslara sebebiyet vermiştir. İranlı tacirler, Kacarların yabancı tüccarlara verdiği ekonomik imtiyazlar ve yerli tüccarların himaye edilmemesinden duydukları rahatsızlığı İstanbul’daki *Ahter* ve bir diğer Farsça gazete olan “*Suruş*”ta dile getirmişlerdir. Ayrıca 1908 yılında “Encümen-i Saadet-i İraniyan” adıyla bir lonca kurarak Tebriz’deki muadil meslek örgütleriyle iletişime geçmişler, 19. yüzyılın sonlarında İstanbul’da gündün güne sayısı artan İranlı aktivist ve sürgünleri desteklemişlerdir. İranlı aydın ve sürgün devlet adamları Jön Türklerle tanışarak onların ıslahat programından ilham almıştır.

2. Osmanlıdaki İslahatçılar

Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat adıyla bilinen ıslahatlar 1839-1878 yılları arasında yüksek rütbeli bir grup devlet adamı tarafından tasarlanmıştır. 2. Mahmut (1808-1839) tarafından Yeniçeri ordusunun kanlı bir şekilde lağvedilmesi ve taşradaki ayanların merkezi otoriteye bağlanması neticesinde bürokraside ve maliyede reformlarla ilgilenilebilecek bir ortam oluşmuştur. Reşit Paşa tarafından 1839’da yarı meşrutiyet manasına gelen “Gülhane Hatt-ı Şerifi”nin ilan edilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bütün unsurların kanun karşısında din ve mezhebine bakılmaksızın can, mal ve namus güvenliği teminat altına alınmıştır. Klasik Osmanlı devlet sisteminde millet, din ve mezhebine göre belli gruplara taksim edilmiş durumdaydı ve bu grupların her biri belli bir seviyede sosyal, kültürel ve hukuki müstakiliyete sahipti. Semavi dinlere mensup olanlar, can ve mal güvenliği karşılığında vergi ödemekteydi, askerliğe alınmıyordu ve yeni ibadethane

inşa etme hakkına sahip değildi. İstanbul'un yalnızca yarısı Müslümandı ve geri kalan yarının %40'ı Hristiyan (Yunanistan ve Amerika Ortodoks Kilisesine bağlı), %10'u ise Musevi, Katolik ve Protestanlar oluşturmaktaydı. Gerçi kanun önünde Müslüman ile gayrimüslim arasındaki eşitliği kaldıran ferman uygulanma imkânı pek bulmamış olsa da Müslümanların gayrimüslimlerle eşit olabileceğini düşünen dinî azınlıkların eşitlik ve yeni kiliselerin kurulmasına yönelik taleplerin artmasına kapı aralamıştır. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitliği ön gören ıslahatlar, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi devlet adamlarının elini kuvvetlendirmiş ancak geleneksel ulema ve halk kitlelerinin muhalefetine çekmiş ve nihayet Aralık 1859'da söz konusu muhalefet "Kuleli Hadisesi" ile zirveye çıkmıştır. Dinî kurumların devlet tarafından denetlenmesi, Avrupalı ceza kanunları, Müslim ve gayrimüslimlerden müteşekkil yeni mahkemeler ve toplumsal eşitlik söz konusu muhalefetin mihverini oluşturmaktaydı.

Şeri mahkemelerin alanı, aile hukuku ve miras meseleleriyle sınırlıydı. Reformları yürürlüğe sokmak adına yüzde esasına dayanan seçim yoluyla Müslim ve gayrimüslimlerden oluşan vilayet idare meclisleri ile liva idare meclisleri oluşturulsa da Balkanlardaki (Bosna-Hersek, Girit, Romanya, Sırbistan) gerginlikler demokratik kazanımların önüne geçiyordu. Muhalefet hareketi Paris'te okuyan ve Osmanlı'da meşruti bir sistem kurmak için ülkeye dönen Mehmet Bey tarafından kurulan "İttifak-ı Hamiyet Cemiyeti" etrafında şekillendi. Birliğin diğer mensupları arasında *Tasvir-i Efkar* gazetesinin naşiri şair Namık Kemal Bey, Ayetullah Bey ve "*Mirat*" dergisi imtiyaz sahibi Refik Bey de vardı. Mısır Hidivi İsmail'in kardeşi Fazıl Paşa da bu harekete katılmış ve 1866 yılında hareketi uhdesine almıştır. İslami ve Batılı mefhumlarla bir terkip meydana getirmeye çalışan Namık Kemal (ö. 1888), eserlerinde "vatan, hürriyet, meşrutiyet" gibi değerleri işlemiştir. Kendisi, Fransız filozof Montesquieu'nün görüşlerine benzer bir şekilde sultanın mutlak iktidarını denetlemeyi ve İslam şeriatince adaleti uygulamayı ideal bir devlete ulaşmanın ilk şartı olarak görüyordu. Ona göre hakimiyet toplumun hakime bahşettiği bir güven niteliğindedi ve İslami devlet "bir cumhuriyetin" eşliğindedi ama çoğunluğun hakimiyeti ve bireysel özgürlükler şeriatın etik kurallarından oluşan engelden geçemezdi.

Mardin, "İttifak-ı Hamiyet Cemiyeti"nin yol haritasına ilişkin bir belge bulunmadığını ifade etmektedir. Bu grup İtalya, Fransa ve İspanya'da siyasi cereyanlardan etkilenmiştir. Mardin, Girit İsyanı ve 1866'da Mısırlı bir Türk

paşanın sultana Kanun-ı Esasi ilan edilmesi isteğinde bulunduğu mektubun bu grubun siyasi uyanışında önemli rol oynadığını öne sürmektedir.

“İttifak-ı Hamiyet Cemiyeti” Sultan Abülaziz (1861-1876)’in mutlak monarşisi ve Kırım Savaşı (1856) sırasında imparatorluğun içişlerine dış devletlerin fazla müdahalesine karşıydı. Söz konusu cemiyetin mensupları “*Tasvir-i Efkar*” ve “*Muhbir*” gibi gazetelerde devlet politikasına yönelik eleştirel makaleler yayımlıyordu. “*Tasvir-i Efkar*”, 1866’da Mısır’ın anayasal düzene geçişi ve Romanya parlamentosunun açılışına dair haberler yayımlanmıştı. İstanbul’daki yabancı basın 1867 yılında meşrutiyete geçilmesi için geniş bir kampanya başlatmıştır. Bu minvalde Mısır Hidivi İsmail Paşa’nın İstanbul’da yaşayan kardeşi olan Mustafa Fazıl Paşa, Mart 1867’de sultana bir mektup yazmış ve mektubunda imparatorluğun sorunlarının çözülmesi adına meşrutiyetçi bir anayasa isteğinde bulunmuştur. Bu mektup, çok geçmeden bir Fransız gazetesinde neşredilmiş ve Namık Kemal de mektubu tercüme ederek 5000 nüsha basıp başkentte dağıttırılmıştır.

Gazeteleri kapatılan ve İstanbul’u terk etmek mecburiyetinde kalan Namık Kemal ve arkadaşları, Mustafa Fazıl Paşa’nın davetiyle Paris’e kaçmıştır. Mısır Hidivi İsmail Paşa’nın oğlunu desteklemek amacıyla naiplikten çekilen ve mallarının tümünü Mısır’da satan Mustafa Fazıl Paşa, “İttifak-ı Hamiyet Cemiyeti” ve bu grubun sürgün döneminde çıkardığı gazete olan “*Hürriyet*”i maddi açıdan desteklemiştir. Mustafa Fazıl Paşa’nın İstanbul’a döndükten sonra Sultan Abdüaziz’le ilişkilerini düzeltmesi, hem kendi içlerindeki anlaşmazlıklar hem de sürgün hayatının zorluklarından bunalan Jön Türklerin 1871’de Ali Paşa’nın ölümünden sonra İstanbul’a dönmelelerine yol açmıştır. 1872’de Mithat Paşa’nın sadrazam seçilmesi, Abdülaziz’in tahttan indirilmesi ve 1876’da V. Murad’ın padişahlığa geçmesi, siyasi ortamı Jön Türklerin lehine çevirmiştir. Genç sultan ve onun sadrazamı, ifade özgürlüğü ile hükûmetin seçimle iş başına gelmesi ilkesine bağlıydı ve meşrutiyete geçişin incelenmesine yönelik bir yüksek şura oluşturmuş ancak V. Murad’ın akli sorunu, kardeşi II. Abdülhamit’in 1876 yılında tahta çıkışına zemin hazırlamıştır. II. Abdülhamit, öncelikle meşrutiyetçileri desteklemiş ve 1876 yılında meşrutiyetçiler encümeninin kurulmasını teşvik etmiş ve Namık Kemal’i encümene başkan olarak atamıştır.

Anayasanın hazırlanmasını öncülük eden sadrazam Mithat Paşa; Selanik, Niş ve Tuna gibi Balkan şehirlerinde vali olarak hizmette bulunduğu imparatorluğun çöküşünü önlemek adına Müslim ve gayrimüslim birliğine ilişkin kesin bir kanaat taşıyordu. Anayasa metninin hazırlanması için ilk

olarak içlerinde 3 gayrimüsliminde yer aldığı toplamda 28 azadan müteşekkil bir heyet kurulmuş ve akabinde Fransa, Belçika, Prusya gibi ülkelerin anayasalarının tercümesine dayanan 20'yi aşkın taslak metin oluşturmuştur. Namık Kemal ise 2. Fransız İmparatorluğu (1830) anayasasından yanaydı ve Prusya ile Amerika'nın anayasasını cumhuriyetçi oldukları gerekçesiyle reddetmekteydi. Anayasa, Fransa örneğinde olduğu üzere güçler ayrılığı ilkesini çerçevesinde Şura-yı Devlet, üyeleri padişah tarafından seçilen Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisinden oluşan bir hükûmet sistemi öngörüyordu. Meclisi Mebusanın üyeleri seçimle halk tarafından seçiliyor ve sultanın idaresi altında çalışıyordu.

II. Abdülhamit, nihayetinde Fransa anayasasının tercüme edilmesini kabul etmiş ancak kendisi için icraya dönük geniş yetkiler tayin etmiştir. 3 Aralık 1876'da anayasa bir ferman-ı humâyûnla ilan olunmuştur. Doğrudan seçimle kurulan vilayet meclis-i umumileri her ildeki Müslim ve gayrimüslimlerin oranına göre seçilen mebusu meclise tanıtmakla yükümlü olmuştur. İstanbul'da şehrin her yirmi mahallesi için bir Müslim ve bir gayrimüslim olmak üzere iki kişi seçilmiştir. İlk seçimlerde meclise giren 115 milletvekilinden 67'si Müslüman ve 48'i gayrimüslim olmuştur.

Büyük güçler, İstanbul'da Balkan sorunu ve azınlıkların durumunun ele alındığı uluslararası bir konferansta anayasanın ilanına pek teveccüh göstermemiştir. Batı ve İngiliz basını da Osmanlı meşrutiyetine muhalif bir tavır takınmıştı. Meşrutiyetin ömrü uzun sürmeyecek Sadrazam Mithat Paşa görevinden azledilerek taşraya sürgüne yollanacaktı. 1877 yılının Nisan ayındaki Osmanlı-Rus savaşı ve Osmanlı'nın mağlubiyeti, Avusturyalıların Bosna-Hersek'i kontrol altına alması, Bulgaristan ve Romanya'nın bağımsızlığını ilan ettiği bir milyonu aşkın Müslüman'ın Balkanlar'dan Anadolu'ya göçüne sebebiyet vermiştir. Sadrazam Mithat Paşa ve Namık Kemal'in her geçen gün artan gücü karşısında rahatsızlık duyan Abdülhamit, birkaç ay sonra Mithat Paşa'yı azletti ve Namık Kemal'i saltanat aleyhine faaliyet yürütmek ithamıyla tutuklatmıştır. Namık Kemal Midilli, Rodos ve Sakız adalarına sürülmüş ve 2 Aralık 1888'de hayatını kaybetmiştir.

II. Abdülhamit, Rusların Osmanlı topraklarına tecavüzünden dolayı olağanüstü hâl ilan ederek meclisi tatil etmiş ve Şubat 1878'de anayasayı askıya almıştır. Osmanlı İmparatorluğunun meşruiyeti hem içeriden ve hem de dışarıdan zedelenmiş durumdaydı. İmparatorluk, Balkanlar'daki gayrimüslim tebaanın kaybedilmesi ve bir milyonu aşkın Müslüman'ın Anadolu'ya sığınması nedeniyle İslâmî bir çehreye bürünmüştü. Sultan, müşavirleri,

Muhammed Abduh ve Cemaleddin Afganî gibi öncü ulemâ ve İranlı aydınların birçoğu Osmanlı, Mısır, İran ve Hindistan ekseninde bir siyasi İslam birliği düşüncesine kapılmıştı. Osmanlı ve İran arasındaki sulh, İngiltere ve Rusya emperyalizmine karşı Türkiyeli ve İranlı aydınları birleştiriyordu.

3. İstanbul'daki Reformist İranlılar

Bir dönem İstanbul'da bulunan ve Osmanlı modernleşmesini tanıyan İranlı reformist devlet adamı ve aydınlar arasında Emir-i Kebir (1848-1851), 1861-1871 yılları arasında İstanbul'da yaşayan Mirza Melkum Han (1833-1908) ve 1880-1898 yılları arasında İstanbul'da İran Büyükelçiliği yapan Mirza Muhsin Han-ı Mu'inu'l-mülk gibi isimler zikredilebilir.

Tebrizli tüccar bir ailede dünyaya gelen ve babasının İstanbul'a yaptığı seyahatlere katılan Mu'inu'l-mülk, İstanbul'da Fransızca öğrenmiştir. Babası Muhsin Han, Emir-i Kebir'in sadaret döneminde İran'a dönmüş ve devlet mütercimi olmuş ve İran Büyükelçiliğinin bir görevlisi olarak St. Petersburg, Paris ve Londra'da bulunmuştur. Bir müddet sonra ise İstanbul'a İran Büyükelçisi olarak atanmış ve on dokuz yıl süren hizmeti boyunca Sultan Abdülhamit ile oldukça yakın ilişki kurmuştur. Bu ilişkinin müspet tarafı Abdülhamit tarafından haftalık *Ahter* gazetesinin neşre başlandığı ilk dönemlerde desteklenmesi olmuştur.

İran'ın İstanbul Başkonsolosu Necef Kulu Han da söz konusu gazeteyi desteklemiş ve Muhammed Tahir Tebrizi'yi gazetenin şef editörlüğüne getirmiştir. Gazeteyi bizzat takip eden Nasıreddin Şah (1848-1896) büyük bir alakayla gazeteyi okumuştur. *Ahter* gazetesi Tebriz, Tahran, İsfahan, Bakü, Haydarabad ve Lahor'da dağıtılmıştır. *Ahter*'in masraflarının bir kısmı İstanbul'daki İranlı tacirler tarafından karşılanmaktaydı. Gazetenin asli hedefi, İstanbul'daki İranlıları Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'daki gelişmeler hakkında bilgilendirmektir. İstanbul'da basıldığı için Tahran yönetiminin sansürüne takılmamaktaydı. Bu sayede 1877 yılının Şubat ayında Osmanlı'nın 1876 anayasası Farsçaya tercüme edilerek gazetede yayımlanmıştır. Ayrıca birkaç sayıda Osmanlı anayasası ve meclis seçimleri üzerinde de durulmuştur. Gazetede bazen de Cemaleddin Afganî'nin tesiriyle İslam dünyasının birliğine, Şii ve Sünnilerin padişaha vefa göstermesine ilişkin yayınlar yapılır ara ara siyasi gündem gazetede kendine yer bulurdu.

Gazetenin 1890 yılındaki 430'uncu sayısında, Türkiye ve Avrupa'daki neşriyatın tesirinde kalarak İran'da tütün imtiyazının bir İngiliz şirketine verilmesinin ülkedeki tüccar ve çiftçiye vereceği zararlardan bahsedildiği için

kısa bir süreliğine basımı durdurulmuştur. *Ahter*, İranlı tacirlerin tütün imtiyazının içeriğinden haberdar edilmesi hususunda asli rolü üstlenmişti. Neticice olarak çok geçmeden 1891 yılında Tebriz, Şiraz, İsfahan ve Tahran'da ayaklanmalar baş göstermiştir. *Ahter*'in takipçilerinden ve İran Meşrutiyet Hareketi'nin sıkı destekçilerinden doğu bilimci Edward Browne, gazetenin bu sayısı Londra'da eline ulaştığında tütün imtiyazını destekleme konusundakini kanaatlerini değiştirmiştir.

İstanbul'daki İranlılardan bazıları mason localarına üyeydi. Mu'inu'l-mülk İranlı bir diplomat olarak İstanbul'daki diplomatik camia içerisinde geniş siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve İstanbul'da bir mason locasına üye olmuştu. Hamit Algar'ın ifadesiyle, İranlı diplomatların pek çoğu aktif mason localarına üye olmuştu ve bu yolla Jön Türkler, Yunanistan, Avrupa ve Amerikalı aydınlarla irtibat kurmuşlardır.

İsfahan'da ticaretle uğraşan Ermeni bir ailede dünyaya gelip Katolik Misyonerler Okulunda eğitim alan Melkum Han sonradan Müslüman olmuştu ve İstanbul'da diplomatik görevlerde bulunuyordu. Babası Yakup Han'ın yardımıyla Reşit Paşa ile yakınlık kurmuş ve "*Defter-i Tanzimat*" başlığıyla bir risale hazırlayarak Osmanlı modernleşmesinin öncü kurumlarını anlatmıştır. Ayrıca 1859 yılında hazırladığı "*Kitapçe-yi Gaybi*" isimli risalesinde hukuki reform ile devlet ve toplum hayatında Batılı ilkelerin uygulanması zorunluluğuna ilişkin fikirlerini izah etmiştir. Ayrıca Melkum Han, bir dönem Fransa'da kalmış ülkedeki fikrî gelişimi yakından izleme fırsatı bulmuştur. İran'a döndükten sonra 1858 yılında İran'ın ilk mason locasını kurmuştur. Akabinde "*Defter-i Kanun*" başlıklı eserinde şeriataın ıslahı hususunu ele alarak yeni bir hukuk sistemi üzerinde durmuştur. Ardından 1890 yılında Londra'da Türk basını ve bilhassa sürgün bir grup aydın tarafından çıkarılan muhalif "*Hürriyet*"i örnek alan "*Kanun*" dergisini kurmuş ve 1898 yılına kadar söz konusu dergiyi 22 sayı yayımlamıştır. Melkum Han, Kanun'un başmakalelerinde İranlı bakanları eleştirmek suretiyle Batı aydınlanması, kuvvetler ayrılığı, şeri ve örfî hukukun ayrılması ve İran'da yapılması düşünülen ıslahatların propagandasını yapmaya gayret etmiştir. İran'ın önde gelen reformistlerinden Müsteşarü'l-devle de *Kanun*'da İran' ceza sistemine dair eleştirel makaleler kaleme almıştır.

Müsteşarü'l-devle adıyla bilinen Mirza Yusuf Tebrizi, 1822'de Tebrizli tüccar bir ailede dünyaya gelmiştir. Önceleri Tebriz'deki İngiltere Konsololüğünde görev yapmış, ardından sekiz seneliğine (1853-1861) Astrahan'da İran Başkonsolosu, altı ay St. Petesburg'da İran Büyükelçisi, dört sene Tiflis

Başkonsolosu olarak görev yapmış ve üç sene de (1866-1869) Fransa Büyükelçiliği maslahatgüzarı olarak Paris'te bulunmuştur. 1870 yılında Paris'teki ikinci ikametinde “*Yek Kelime*” başlıklı eseri kaleme almış ve eserinde Fransa anayasasını Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Peygamber'in sünneti çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır. Müsteşarü'l-devle, vatandaşların kanun karşısında eşitliği, seçimle iş başına gelen hükümet, adil devlet, kuvvetler ayrılığı, adil mahkemelerin tesisi, hukuk sistemi, bireysel özgürlük, can ve mal güvenliğinin teminatı, ifade özgürlüğü ve meşveret gibi mefhumların tamamının zaten Kur'an'da yer aldığını ve İslami hükümlerle çelişmediği iddiasında bulunmuştur. Ona göre mutlak özgürlük, tahsil, doğru idare, toplumsal eşitlik Batılı devletlerin gelişmesinin asıl nedenidir.

Nasıreddin Şah, 1881'de Müsteşarü'l-devle'yi adliye bakanı olarak atamış ancak Müsteşarü'l-devle keyfilik ve bütün bürokrasiye sirayet eden adaletsizlik gibi gerekçelerle görevinden ayrılmıştır. *Ahter*'de yayımladığı makalelerle İran'ın ceza sistemini sorguya açmıştır. Ayrıca iktisadi ve şahsi özgürlüğe erişebilmek, toplumsal eşitliği ve özgürlüğü sağlayabilmek için devletin adil olması, kanunlar ve İslami hükümler doğrultusunda hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. 1888 yılında Muzaffereddin Şah'ın Azerbaycan Valiliği sırasında onun için bir mektup kaleme almış ve mektubunda kendisinden İngiliz ve Ruslara karşı Fransa, Osmanlı Devleti ve diğer Müslüman devletlerle anlaşma yoluna gitmesini tavsiye etmiştir. Müsteşarü'l-devle, *Ahter*'deki eleştirel makalelerinden dolayı Nasıreddin Şahın emriyle tutuklanmış ve hapiste işkence altında birkaç ay geçirmiştir. Bazı art niyetli şahıslar tarafından “*Yek Kelime*” başlıklı eseri Nasıreddin Şah'a götürülmüş, şah ise onu Melkum Han'la iş birliğiyle suçlamış ve Tebriz'deki görevinden azletmiştir. Çok geçmeden 1891 yılında tutuklanmış, tutuklama esnasında memurlar “*Yek Kelime*” isimli eseriyle başına vurmuş ve o ise baygın olarak bir köşeye yığılmıştır. Evi yağmalanmış, malları müsadere edilmiştir. Kavzin'de bir hapis-haneye götürülmüş ve işkenceye maruz kalmıştır. Müsteşarü'l-devle 1895 yılında Kazvin'de hayatını kaybetmiştir.

Müsteşarü'l-devle ve Melkum Han, Namık Kemal gibi bir taraftan İslami hükümleri kabul ediyor diğer taraftan ise Batılı fikirleri dinle hiçbir tenakuz içermeyen ifadelerin arkasına gizliyorlardı. Söz konusu aydınlar, fikir sistemlerini reformizm, İslami modernizm, eğitsel edebiyat, adil devlet gibi mefhumlar üzerine inşa etmiştir. Tebliğ ve eleştiri yoluyla, Fransız İnkılabından ilham aldıkları özgürlük, kardeşlik, müsavat gibi modern Avrupa'ya ait değerlerle Osmanlı ve İran'daki din, devlet ve vatandaşlık hukuku gibi

mefhumlardan bir terkip meydana getirmeye çalışmışlardır. Ömürlerini edebî ve fikri uğraşlar, siyasi ve içtimai faaliyetler, devlete hizmet, muhtelif gazetelerin tesisi ve muhtelif gazetelerde telif ve hükümdarlara müşavirlik ederek geçirmişlerdir. Namık Kemal, Müsteşarî'l-devle ve diğer İranlı aktivistler, aynı zamanda Cemaleddin Afganî, Mirza Ağa Han Kermanî, Şeyh Ahmet Ruhi gibi aydınlar siyasi fikirlerinden dolayı sürgün, hapis, azl ve ölüm arasında geçen birbirlerine benzer hayatlar sürmüşlerdir. Söz konusu aydınların İslami modernizme ilişkin faaliyetleri II. Abdülhamit döneminde devlet katında geçerliliğini yitirmiştir. Sultan Abdülhamit, Osmanlı hilafeti çatısı altında bir İslam birliği siyaseti gütmüş, İngiliz ve Rus emperyalizmi karşısında İslam ülkelerinin siyasi birliğine çaba sarf ediyordu. Ayrıca Afganî'nin tesiriyle Mısır ve Hindistan'da cereyan eden ve Şii-Sünni fark etmeksizin bütün Müslümanları İngiliz emperyalizmine karşı birliğe çağıran İngiliz karşıtı harekete de destek vermiştir.

Aslen Azeri asıllı Şii bir vaiz olan Afganî, zamanla İnkılapçı bir aktiviste dönüşmüş, Hindistan ve Mısır'da ikamet ettiği süre zarfında Afganî lakabını asliyetini saklamak üzere almıştır. 1891'de Tütün Ayaklanması ve İngilizlerin İran'dan ihracı için II. Abdülhamit'ten destek istemiştir. Bir müddet Londra'da ikamet etmiş akabinde 1892'de II. Abdülhamit'in daveti üzerine İstanbul'a gitmiştir. 5 yıl orada kalmış İstanbul'dayken vefat etmiştir. Afganî İstanbul'da *Ahter* gazetesinde yazan Mirza Ağa Han Kermanî ve Şeyh Ahmet Ruhî gibi iki öncü aydınla İran-Osmanlı İslam birliği düşüncesinin mihrerini oluşturmaktaydı. Söz konusu aydınlar, Abdülhamit'in desteğiyle Şii ulemaya mektuplar yazarak onları birliğe davet etmiştir. Mayıs 1896'da Nasıreddin Şah'ın Mirza Rıza Kermanî tarafından öldürülmesinden sonra İran devleti İstanbul'daki her üç şahsın da İran'a istirdadını resmî olarak talep etmiştir. Bu gelişmeden sonra II. Abdülhamit, Afgani ve İstanbul'daki İranlıların faaliyetlerini takibe almış *Ahter* gazetesi de Nasıreddin Şah aleyhine yürüttüğü propaganda nedeniyle tamamen kapatılmıştır.

Ahter gazetesi sütunlarında din, devlet, hürriyet, müsavat, adalet, meşrutiyet kavramlarını birbirine yakınlaştırmaya çalışmıştır. Şubat 1877'de Osmanlı anayasasını İran'da haberini yapmak dahi yasak iken onu Farsçaya tercüme ederek yayımlamıştır. *Ahter* gazetesinin başmakalelerinde İranlı okuyucuya “anayasa, meclis, şura” gibi kavramları öğreten Osmanlı anayasasının kaynakları tahlil edilmiştir. Ancak anayasanın mutlak iktidarı padişaha vermesi ve padişahın da İslam halifesi olarak asli vazifesinin “kanun-i esasi”yi değil “kanun-i İslam”ı muhafaza etmek olması ciddi eleştirilere sebebiyet

vermiştir. Padişahın meclisi kapatma yetkisi bulunmaktaydı ki nitekim 1878 yılında Rusların Osmanlı topraklarına saldırmasıyla söz konusu yetkisini kullanarak daha yeni açılan ve henüz iki oturum çalışabilen 1. Meclis'i kapatmıştır. Ayrıca Türk basınında zikredilen kavramların nasıl ele alındığı izlenmekte ve padişahın bütün teba üzerindeki vesayeti üzerinde durulmaktaydı ki başlı başına meşrutiyetçi anayasadaki hürriyet ve eşitlik esaslarının ihlali anlamına gelmekteydi. Gazetede, Osmanlı tebaasındaki halkın din ve mezhebine bakılmaksızın eşit kabul edilmesi açısından Osmanlı anayasasının ehemmiyeti de irdelenmiştir.

Osmanlı anayasasının ilanıyla; Avrupa'nın (İngiltere) taleplerine cevap verileceği, İmparatorluk çatısı altındaki bütün halkın kanun karşısında eşit olarak devlete ve padişaha vefalı vatandaşlar hâlini alacağına ilişkin iyimserlik *Ahter*'in sütunlarında da görülmekteydi. II. Abdülhamit, gazeteyi mali olarak desteklediği dönemde gazetenin pek çok Müslüman aktivisti çekmesinden dolayı onu İslam birliğinin propagandası için bir vasıta olarak addetmiştir. 19. yüzyılın sonlarında İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen iktisadi buhran; yüksek enflasyon, ciddi bütçe sorunu, Batı ekonomisinin kesin zaferi ve Batılılara uygun olmayan ekonomik imtiyazların verilmesine kapı aralamış ve bu durum kuşkusuz İran ve Osmanlı arasında ticaretle uğraşan tacirlerin tamamına yakınına doğrudan etkilemiştir. Bu grubun itirazları da gazete sütunlarında kendine yer bulmuştur. Daha önce zikredildiği üzere 1896 yılında Nasıreddin Şah'ın suikasta kurban gitmesinden sonra gazete daimî olarak kapatılmıştır. Kısa bir süre sonra gazetenin Babilik mezhebine mensup iki yazarı Mirza Ağa Han Kermani ve Şeyh Ahmet Ruhî, İran'a teslim edilmiş, Kacar Şehzadesi ve dönemin Tebriz Valisi olan Seyit Hasan Şem-i Tebrizî tarafından muhakeme edilerek idam edilmiştir. *Ahter*'den sonra "*Şems*" gazetesi Şeyit Hasan Şems-i Tebrizî'nin idaresi ve Tevfik Bey'in mali desteğiyle İstanbul'da çıkarılmış olsa da *Ahter* kadar ilgi görmemiştir. Ancak Farsça kitaplar, siyasi ahdnameler ve İran dışında basılan gazeteler yavaş yavaş meşrutiyet hareketine zemin hazırlamıştır.

Muzaffereddin Şah'ın 1896 yılında tahta çıkışı, 1900 ve 1902'de Rusya'dan yeni borçların alınması karşılığında verilen yeni imtiyazlar gün geçtikçe artan ekonomik buhranı tetiklemiştir. Ayrıca şahın şatafatlı seyahatleri, saray ile müstebit hükümetin israfa varan harcamaları ve gümrük idarelerindeki Belçikalı yetkililer, toplumsal memnuniyetsizliklere yol açmıştı. 1903 yılında büyük şehirler başta olmak üzere İran genelinde birtakım huzursuzluklar meydana gelmiştir. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Rus Devrimi;

aydın, tüccar ve yenilikçi ulema önderliğindeki muhalefeti cesaretlendirmiştir. Gizlice İran dışında basılan gazeteleri ülkeye getiren ve yasak olmasına rağmen gece vakti Kacarların zulmüne ilişkin bildirimler dağıtan gizli dernekler teşkil olunmuştur. İran'da çarşı ve camiler kitleleri teşkilatlandırmada kayda değer bir role sahiptir.

Meşrutiyet İnkılabı, Tahran valisinin şeker tacirlerini ürün fiyatında indirime gitmedikleri için falakaya yatırdığı 1905 yılının Aralık ayında başlamıştır. Din adamları ve tacirlerin büyük çoğunluğu bu uygulamaya itiraz etmek amacıyla önce Tahran Şah Camii'nde akabinde Rey Şah Abdülazim Türbesi'nde protestolar düzenlemiştir. Özgürlükçü müçtehit Seyyid Muhammet Tabatabai ve muhalif vaizlerden Seyyid Cemaleddin İsfahanî ile Şeyh Muhammed Vaiz, ulemaya önderlik vazifesini üstlenmiştir. İlk etapta adı geçen üç din adamı, Tahran valisi ile Belçikalı gümrük idaresi görevlilerinin azli ve Adalet hâne kurulması isteğinde bulunmuş fakat itiraz ve istekler gitgide meclisin açılması ve aydınların katılımıyla bir anayasanın hazırlanmasına evirilmiştir.

Şah, Ocak 1906'da Adalet hâne kurulmasını kabul etmiş ve aynı yılın Ağustos ayında da meclisin açılmasına razı olmuştur. 1. Meclis, Ekim ayında açılmış ve Tahran milletvekilleri seçiminden sonra aynı yılın Aralık ayında Muzaffereddin Şah tarafından imzalanacak olan anayasa, Fransa ve Belçika anayasasını örnek alarak hazırlamaya başlanmıştır. Şahın Ocak 1907'de hayatını kaybetmesinden sonra şahın meşrutiyetçilere husumet güden oğlu Muhammet Ali Şah'ın tahta geçmesi radikal reformcu Takizâde (Tebriiz milletvekili ve Sosyal Demokrat Parti Reisi) ve muhafazakâr ulemeden Ayetullah Behbehani gibi milletvekilleri arasındaki anlaşmazlıklar ve gerginlikleri tırmandırmıştır. İki cenah arasındaki temel fikir ayrılığı şeriatın hukuk sistemindeki yeri ve ulumanın şeriat esasına göre hukuk kurallarını düzenlemesindeki konumu üzerine olmuştur. 1907 yılında anayasaya yeni maddelerin eklenmesiyle anlaşmazlıklar, Şeyh Fazlullah Nurî gibi muhafazakâr din adamlarının lehine sonuçlanmıştır. 1907 yılında Rusya ve İngiltere arasında İran topraklarını, nüfuz altındaki ve tarafsız bölgeler olmak üzere ikiye taksim eden anlaşmanın imzalanması, meşrutiyetçilerin Rus müdahalesi karşısında İngilizlerden destek alma umudunu sona erdirmiştir. Bir süre sonra 1908'de Muhammet Ali Şah, Haziran 1908'de Liakhov komutasındaki Rus Kazak askerî birliklerinin yardımıyla meclisi topa tutarak darbe yapmıştır. Bu girişim, milliyetçilerin idamı ve Ali Ekber Dehhoda gibi tanınmış aydınların İstanbul veya Avrupa'ya sürülmesiyle sonuçlanmıştır. İç savaş,

1908 yılında Tebriz'in gerici ulama tavassutuyla kışkırtılan saltanat yanlısı bir ordu tarafından muhasaraya alınmasına değin varmış ve Nisan 1909'da Rusya'nın İran'ı işgal etmesiyle meşrutiyetin ilk dönemi sona ermiştir.

Takizâde, önce Londra'ya akabinde Cambridge'e firar etmiş ve Edward Browne tarafından 1908 yılında ağırlandı. Browne'un evinde Ahmet Rıza gibi Jön Türk liderleriyle yakın temas kurarak meşrutiyetçiliğe ilişkin fikir alışverişinde bulunmuştur. Takizâde'nin aktardığına göre Browne, görüşmelerde Jön Türkler ile meşrutiyetçi İranlıların iş birliği yapmasını vurgulamaktaydı. Takizâde aynı zamanda İngiltere'nin Jön Türkleri saltanata karşı desteklediğini öne sürmektedir zira padişah Alman dostu siyasi eğilime sahiptir. Sürgünden sonra 1910 yılından itibaren 2 yıl İstanbul'da ikamet etmiş, İran'a gitmekte olan Amerikalı hukukçu ve finans uzmanı Morgan Shuster ile görüşmüş ve bir süre Rus baskısı sebebiyle İran ve Bakü'den kaçmak durumunda kalan Mehmed Emin Resulzade'yle yaşamıştır. Ayrıca Mehmet Rıza Bey ile kurduğu samimiyet sayesinde Osmanlı meclisinin oturumlarından birine iştirak etme fırsatı bulmuştur.

İstanbul, İran'daki Küçük İstibdat (İstibdat-i Sağır) Dönemi'nde İran ve Avrupa'dan gelerek burada toplanan sürgün İranlıların merkezi hâlini almıştır. 1909 yılında İstanbul'a kaçan Ali Ekber Dehhodâ, Farsça "Surûş" gazetesini kurmuştur. *Surûş* altı ayı bulan yayın süresi boyunca "Encümen-i Saadet-i İraniyan"ın İstanbul'daki resmî yayın organı şeklinde çalışmıştır. Hüseyin Daniş ve Ahmet Ağaoglu gibi İranlı ve Azerbaycanlı aydınlar, Tebriz'deki iç savaş döneminde *Surûş* gazetesinde İranlı meşrutiyetçileri savunan başmakaleler kaleme almıştır. Bazı İranlılar da Osmanlı konsolosluklarında ülkelerini protesto etmek amacıyla oturma eylemleri yapmıştır. "Tanin" gibi Jön Türkler için ait gazeteler, Küçük İstibdat ve Tebriz'in Haziran 1908'den Haziran 1909'a kadar saltanat yanlıları tarafından muhasara altına alınması süresince İranlı meşrutiyetçileri desteklemiştir. Ayrıca söz konusu gazete, İranlı meşrutiyetçilere tam destek verdiğini açıklamış ve 1908 yılında yaklaşık 200 kişinin Osmanlı Büyükelçiliğinde oturma eylemine başladığını duyurmuştur. Son olarak gazete aynı sayıda 1908'de tanzim edilen yeni Osmanlı anayasasını ele almıştır.

4. İran ve Osmanlı Anayasaları

İlk Osmanlı anayasası; devlet teşekkülâtında modern reformcu bir yapılanmaya gidilmesi, etnik ve dinî azınlıkların hukuki eşitlik talebine cevap verilmesi ve Avrupa'nın İmparatorluğun gayrimüslim tebaaya yönelik hukuki ve siyasi düzenlemeler yapılmasına yönelik baskılarına karşılık verilmesi

yönündeydi. Osmanlı siyasi elitlerinin gayesi yeni bir kimlik ekseninde halkı birleştirerek imparatorluğun dağılmasını önlemek ve bütün tebaanın devlete bağlılığını kazanmak olmuştur. Buna rağmen şariat ve toplumsal sistemin bir uzantısı olan dinî ve içtimai hüviyet anayasasının bir parçası olarak kalmıştır. İlk Osmanlı anayasası 1 yıl gibi kısa ömürlü olmasına karşın imparatorluğun genelindeki siyasi gelişmelere oldukça tesir etmiştir. Bu tesir, 1908 İnkılabı'nı gerçekleştiren Jön Türklerin İstanbul'daki siyasi düşünürlerle tanışan İranlıları etkilemesi neticesinde söz konusu İranlıların İran Meşrutiyet İnkılabında asli vazifeyi üstlenmesinde kendini bariz olarak göstermiştir.

1906 yılında kabul edilen İran anayasası, Fransa (1830), Belçika (1831) ve Osmanlı (1876) anayasası örnek alınarak hazırlanmış olsa da söz konusu ülkelerin anayasalarından birçok hususta farklılaşmaktadır. Osmanlı anayasasının 8. ve 10. maddeleriyle İran anayasasının 8. ve 9. maddeleri tebaanın tamamını kanun önünde eşit kabul ederek halkın can, mal, namus ve mesken güvenliği teminat altına alınmıştır. Dolaylı seçim ve ikili meclis sistemi (Meclis-i Ayan ve Meclis-i Avâm) 1830 Fransa anayasasından alınmıştır. İslami kimlik, gerek İran gerekse de Osmanlı anayasasında devletin resmî dini şeklinde kendine yer bulmuştur. Osmanlı anayasasının 11. maddesinde; bütün dinlere resmen özgürlük tanındığı hâlde İran anayasasında İslamiyet dışında yalnızca Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük tanınmıştır. Fransa anayasası ve İslami hükûmet sistemin bir bileşeni olan Osmanlı anayasasında padişahlığın mukaddes ve mutlak kudretinin Osmanlı hanedanlığına ait olduğu belirtilmiş ve padişah bütün Müslümanların halifesi (3-7 maddeler) olarak her türlü mesuliyetten muaf sayılmıştır.

İran anayasasında ise saltanat “Halk tarafından padişaha teslim edilmiş”, “ilahi bir emanet” şeklinde tanımlanmaktadır (35. madde) ve buna mukabil dinî liderin teyidi ve halkın desteği sayesinde kurulan meclisi (külliyyatın 2. maddesi ve revize edilmiş anayasa) halka bahşedilmiş bir nimet olarak resmî olarak tanıyordu. Muhafazakârlar ve Şeyh Fazullah Nuri'nin lehine sonuçlanan anayasa değişikliğinden sonra mecliste alınacak hiçbir kararın İslami hükümlerle hiçbir şekilde tenakuz göstermemesi gerektiği ilan edilmiş ve neticede meclisin her daim “zamanın gereksinimlerinin farkında olan din alimi ve fıkıhçılardan” müteşekkil en az beş kişilik bir denetleme kuruluyla toplanması kararlaştırılmıştır. Söz konusu kurulun teşkili, Şii taklit mercileri ve ulema arasından meclise tanıtılan 20 kişinin milletvekilleri tarafından “oy birliği” veya “oy çokluğu” ile seçilmesiyle yapılacaktır. Seçilen bu 5 müçtehidin vazifesi, meclisten geçen yasaların İslami hükümlere uygunluğunu

incelemek ve “İslami hükümlere muhalif her yasayı düzenlemek ve reddetmek”tir. İran’da mahkemeler şeri ve örfi olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı ve şeri mahkemeler geniş salahlığe sahipti. Bu husus, İran anayasası ile din ve şeriatın müdahalesini mümkün olan en düzeyde tutan Osmanlı anayasası arasında en büyük farktır. İran meşrutiyet hareketinde Şii ulemanın aktif rolü, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ve Anayasayı Koruyucular Konseyinin oluşumuna kadar giden süreçte önemli bir etken olmuştur.

İran anayasasındaki değişiklikler, Şeyh Fazullah Nuri ve Ayetullah Behbani liderliğindeki muhafazakâr ulema ile Takizâde ve Sa’dü’l-devle gibi milletvekilleri arasındaki temel ideolojik karşıtlığı göstermektedir. Feridun Ademiyet ve Janet Afary çalışmalarında, meclisi içeriden ve dışarıdan saran şiddetli anlaşmazlıklara dikkat çekmiştir. Afary’e göre örneğin Tebriz’deki eyalet ve vilayet meclisleri ile “*Sur-u İsrâfil*”, “*Musavat*” ve “*Molla Nasreddin*” gibi radikal matbuat, sekülerleri desteklemekteydi. Adı geçen son iki neşriyat Kafkaslarda büyük nüfuza sahip olan Rus Sosyal Demokrat Partisinden tesir almıştı. Ademiyet, İran anayasasındaki değişikliği sekülerlerin zaferi olarak yorumlasa da Afary’in değerlendirmesi daha doğrudur. Anayasa değişikliği şeriat ve ulemanın yargı kurumlarına doğrudan dahil olmasına taraftar olan muhafazakâr (meşru meşrutiyet) ile seküler kanunlar, mutlak hakimiyetin sınırlandırılması, din ve mezhep özgürlüğü ve kanun karşısında herkesin eşitliğini savunanlar (mutlak meşrutiyet) arasında bir uzlaşma niteliğindedir. İran anayasasındaki belirsizlikler, anayasal bir devlette toplum içerisindeki muhtelif sosyal sınıfların farklı düşünce tarzlarını gözler önüne sermektedir. Osmanlı ve İran anayasasının her ikisi de kadınların, dinî azınlıkların ve İran’da mürtetler yani Babilerin oy kullanma haklarını sınırlandıracak şekilde tasarlanmıştır. Her ne kadar her iki anayasada da kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiş olsa da İran anayasası yasama, yürütme ve yargı erki arasındaki ilişkiye (26-29. maddeler) önem atfetmekteydi. Padişah ve şah; vezirleri ve devlet adamlarını atama ve azletme yetkisine sahipti, meclis çalışmalarını başlatır ve bitirdi. Ayrıca zorunlu durumlarda meclisi feshedebilirdi.

Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve İstanbul’un İtilaf Devletleri tarafından işgali Jön Türklerin dağılmasına neden olmuştur. Ülke idaresi; medeni toplum ve laik meclisle devletin yenilenmesine devam etmesi için iki karizmatik lider, Mustafa Kemal ve Rıza Şah’a bırakılmıştır. Akabinde Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti’nin sekülerleşme sürecini tamamlamak üzereyken İran’da ulema ve sekülerizm taraftarları millet, şeriat ve meşruti saltanatın kurtuluşu ümidiyle Rıza Şah’la iş birliğine gitmişlerdir.

Sonuç

Her ne kadar İran ve Türkiye'deki meşrutiyet hareketi benzerlikler taşısa da pek husus bakımından birbirinden farklılık arz etmektedir. Osmanlıda ilk meşrutiyet hareketi, 1876'da Tanzimat'ın bir devamı olarak devlet adamlarının idaresiyle devletin gayrimüslimlere karşı idare tutumunun değiştirilmesi maksadıyla ortaya çıkmıştır. İran meşrutiyeti ise esnaf, tüccar, ulema ve küçük ancak etkili bir aydın topluluğunun oluşturduğu bir halk hareketi olarak baş göstermiştir. İran; Babîlerin dine ilişkin görüş farklılıkları, Kuzey'deki (Azerbaycan ve Gilan) mahalli güçlerin isyanı, siyasi gücü ele geçirmek için verilen amansız rekabetler gibi meselelerle karşı karşıya kalmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Kafkas hattının kaybedilerek Rusya'ya bırakılması, Rus ve İngilizlere devletin aleyhine işleyecek ticari imtiyazların verilmesi İranlı ulema, tüccar, esnaf ve aydınları harekete geçirmiştir. İranlı reformistler, komşuları Osmanlılardaki gibi padişah(şah)ın mutlak otoritesini sınırlandırmaya, orduyu güçlendirmeye, merkezî hükûmeti ve yargıyı yeniden inşa etmeye ve seküler eğitimi yaymaya çalışmıştır. Modern bir toplum ve vatandaşlık haklarının eksiksiz bir şekilde elde edilmesi bu reformların istenmeyen sonuçları arasındadır. Her biri, birer siyasetçiye dönüşen seküler okul mezunları, bakanların halkın seçtiği milletvekillerine karşı sorumlu olması ve şahın mutlak otoritesinin iktidarının kısıtlanmasını savunarak ıslahatları genişletmeye çalışmıştır. Ayrıca bu reformistler, Rus ve İngilizlere tanınan imtiyazları kaldırma, yerli tüccar ve üreticinin hakkını koruma, meşruti saltanat çerçevesinde sınırlı da olsa adil bir yönetim kurmayı tasarlamıştır. Her iki ülkedeki harekette de halkın nasıl idare edileceği, padişah veyahut şahın mutlak otoritesi, meclisin yasama yetkisi ve din, şeriat ve ulamanın yürütme ve yargıdaki rolü taraflar arasındaki görüş ayrılığını oluşturmuştur. Sıralanan hususlar anayasanın dinî boyutu ile etnik ve dinî azınlıkların vatandaşlıklar haklarını doğrudan etkilemekteydi.

Osmanlı ve İran meşrutiyetçileri birbirlerini desteklemiş ve gerekli durumlarda birlikte hareket etmişlerdir. Batılı insan hakları savunucularından, özellikle Rus sosyal demokratlar ve İngiltere Parlamentosu'ndaki liberal milletvekillerinden destek istemişler lakin 1. Dünya Savaşı ve her iki ülkenin de askerî işgale uğraması İran ve Osmanlı'da meşrutiyet hareketinin başarıya ulaşmasına engel olmuştur.

Alıntı: From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran, *Comparative Studies of South Asia and the Middle East*, vol. 28, no. 1, 2008.